

ՅԻՃՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

(Վերջ)

Թիւրքահայ ժողովրդի համակրութիւնը ուռններին. համակրութեան համար կրած պատիժների օրինակներ պատմութիւնից. Բայազիդու 1877 թուի հայերի աղէտն ու կոտորածը. Մի. քանի Բայազիդցիների աշխրատները. Ալաշկերտի և այլ տեղերի հայոց աղէտն ու կոտորածը. Անգլիացի Նորմանը:

Վերջին դարում երեք անգամ է մղել Ռուսաստանը Թիւրքիայի դէմ պատերազմ, 1828, 1853 և վերջապէս 1877 թուերին: Թէև այս պատերազմների գլխաւոր գործողութիւնները կատարուել են Բալկանեան թերակղզում, բայց սորան միշտ մասնակից է եղել Փոքր Ասիան, ուր պատերազմները տեղի ունենալով հայաբնակ նահանգներում, չեն մնացել առանց կորստաբեր հետևանքների այդ երկրի հայերի համար:

Երկու վերջին դարերի պատմութիւնից յայտնի է, որ ճշնշուած ներդրած հայերը համակրութեան զգացմունք են ունեցել միշտ դէպի ռուսաց ազգն, իրրի սահմանակից քրիստոնեայ պետութիւն և այդ զգացմունքը բազմաթիւ անգամ արտայայտել են նոքա դէպքը բերած միջոցին: Այս պատմական իրողութիւնը յայտնի է նոյն իսկ ռուսաց ազգին, որ քանիցս անգամ ակնատես է եղել ասածիս և հասկանում է թէ ո՞րպիսի առաւելութիւն և դիւրութիւն է ստանում այն պատերազմը, որ չրջապատուած է համակրող ազգաբնակչութեամբ:

Պատմութեան էջերը վկայում են, որ Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքների և գիւղերի հայերը, պարագլուխ ունենալով իւրեանց հոգեւորականութիւնը, խաչ ու խաչվառով են հանդիպել առաջին երեսցող ռուս զօրաբաժինը: Այս համակրութեան բուռն զգացմունքն այնքան է չլացրել ցոյց անող հայերին, որոնք մոռացել են իսպառ որ նոքա դեռ ևս հպատակ են իւ-

¹⁾ Տես «Լույս» № 4

րեանց օրինական պետութեան և որ ռուսաց երևալը դեռ ևս չէ ազատում նորանց յիշեալ հպատակութիւնից և կարծես համոզուած են եղել որ առանց գիւղական քահանայի պատառոտած շուրջառի և հնոտի խաչվառի՝ ռուս յաղթական զօրքն անկարող է յառաջ խաղալ: Ասածիս ապացոյց են Բայազէթ և Արզրում քաղաքները, Ղըզըլ-Չախչախ և Բէնգլի Ահմադ գիւղերը և այլ ուրիշները:

Ամեն ոք հասկանում է այդ համակրութեան զգացմունքը: Մի բուռն ժողովուրդ, դարերի ընթացքում ընկճուած, ստրկացած մի պետութեան մէջ, ուր նորա կեանքն և գոյքը չունին ապահովութիւն, շատ բնական է, որ կհամակրի մի քրիստոնեայ սահմանակից պետութեան, որ իւր հողի վերայ պատսպարում պահպանում է նորա, հայ ժողովրդի, հաւատակից եղբայրներին:

Միթէ բնական չէ, որ թուրք իշխանութիւնը, զօրքը, և թուրք ու քիւրդ՝ ի բնէ անկարգութեան ենթարկուած, աւազակարարոյ՝ սանձարձակ ազդարնակութիւնը, որ շատ տեղ դրացի կամ խառն լինելով հայերի հետ, իւր աչքով տեսնելով այդ համակրութեան ցոյցերը, վերագրէր նորանց բացարձակ հակակրութիւն դէպի թիւրք պետութիւնը և՛ դէպք եղած միջոցին՝ պատժել: այդպիսի ժողովրդին:

Ահա այս արձակ և որոշ ձևով արտայայտած համակրութեան ցոյցը, կամենում եմ ասել, պատճառներից մինն է, որ իւրաքանչիւր Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ Փոքր Ասիայի հայերն ենթարկուել են կտորածի, կոշտպնդութիւն և գաղթի:

Թէ ինչպէս է նայում մի պետութիւն իւր այնպիսի հրապարակներին վերայ, որ պատերազմի միջոցում համակրութեան զգացմունք է յայտնում թշնամի պետութեանը, դուրս անհերքելի օրինակներն ունինք նոյն իսկ Ռուսաց պատերազմական պատմութեան մէջ: Բաւական համարելով այս նպատակի համար յառաջ բերել բազմաթիւ օրինակներից միայն մի քանիսը, իշխատակում եմ նորանց այս տեղ:

1853 թուականի արեւելեան պատերազմի միջոցին, երբ Ներոսլայի միացեալ պետութեանց զօրքերը պատրաստ էին դուրս գալ Ա ծովի Ղրիմի ափերը, Նապոտորիայի գաւառի թաթար ազդարնակութիւնը յայտնում էր իւր համակրութիւնը դէպի թիւրքիան և իւրեանց համակրութիւնը նոքա յայտնում էին ոչ թէ հայերի պէս արձակ-համարձակ կրօնական ծէսով և հոգե-

ւոր երգեցողութեամբ, այլ այնքան գաղտնի, այնպիսի խորագիտութեամբ, որ նոյն իսկ Տաւրիկեան նահանգապետ դեներալ լէյտենանտ Պեստէլը ոչ միայն չէր նկատում, այլ և նորանց՝ իբրև անխարդախ և հաւատարիմ հպատակներ, պաշտպանում էր բարձր իշխանութեան առաջ, Սակա՛ն՝ երբ մի ռուս գիւղացի պատահմամբ տեսնելով այս գաղտնիքը՝ յայտնեց իշխանութեանը, վերջինս ոչ միայն իսկոյն և եթ լցրեց զօրքով Եւպատորիայի գաւառը և մանաւանդ երկու գիւղ, այլ և նախագծեց Ղրիմի ծովեզրեայ թուր մահմեդական թաթար ազգաբնակութիւնն ամբողջովին անյապաղ քչել՝ ցրել ամենանեղաւոր նահանգների մէջ. սակայն իւր նախագիծը չկարողացաւ իշխանութիւնն ի կատար ածել լոկ այն պատճառով միայն, որ միացեալ թշնամի զօրքը չառ շուտ գրաւեց Եւպատորիայի գաւառը ¹⁾։

1820 թուին, Կովկասի կուսակալ Սրմուլովի ժամանակ՝ Կագի-Ղումուխի (Ղաղստան) տէր՝ Սուրխայ խանը հալածուում էր ռուս իշխանութիւնից Ռուսաց զահոյքին իւր հաւատարմութեան խոստումը դրժելու համար։ Հայածանքից ազատուելու նպատակով՝ Սուրխայ խանը ձգելով իւր կալուածքը՝ Կագի-Ղումուխը, գաղտնի կերպով կամեցաւ փախչել Պարսկաստան։ Նա իւր օրդու և կնոջ հետ փոքրաթիւ թիկնապահներով և Աջարի լէզգիների օգնութեամբ անցաւ Ծաքի (Նուխի) խանութեան երկրով։ Հարկ եղաւ նորան գիշերել Ալմալու մահմեդական գիւղում, որ դրած էր Շիրվանի (Շամախի) խանութեան սահմանում։ Ալմալուեցիք չէին կամենում հիւրասիրել Սուրխայ խանին, սակայն ուղեկից աջարցիների ստիպմամբ (և գուցէ ի պատիւ իւրեանց վերայ իշխող Շիրվանի Մուստաֆայ խանի, որ հայածուող Սուրխայ խանի փեսան էր), հիւրասիրեցին փախստական խանին։ Սրբ Սուրխայ խանը արդէն անցել էր Կուր գետը և ոտքը դրել Պարսից հողի վերայ, Սրմուլովն անյապաղ լսելով խանի փախուստն ու Ալմալուեցւոց ընդունելութիւնը, հրամայեց Նուխու բերդապահին, որ սա խիստ զաղտնաբար սովորեցնի Ծաքի խանութեան թուրքերին այրել և ջնջել Ալմալու գիւղը, յափշտակել գոյք և իւրեանցը սեփականացնել գիւղը բնակիչների կանանց և երեխանց։

¹⁾ Н. О. Дубровинъ «Исторія Крымской войны и обогроны Севастополѣ» томъ I. стр. 280—285.

Արդարև՝ 1820 թուի օգոստոսի 1. բերդապահը ժողովեց 2000 ձիաուր և հետևակ և նոյն գիշերը, Նուխու ռուսականացեալ Մելիք Ասլան բէգի առաջնորդութեամբ ուղարկեց գաղտնաբար Ալմալուի վերայ, որ ունէր 200 տուն: Այս խառնիճաղանձ դօրքը գաղտագողի մօտենալով գիշերուայ հանգստութիւնը վայելող գիւղին, այրեցին տները, սպանեցին շատ մարդիկ, 300,000 ռուբլի վնաս հասցրին, իրանք էլ կորցրին 25 մարդու կեանք և անելի կորցնէին, եթէ այս խաթամուժ հերոսներին թիկունքից չպաշտպանէին Նուխուայ հայ ձիաւորները: Ահա ձեզ անխոհեմ համակրութեան հետևանքը: ¹⁾

Պատմագրող Պօտտօի աշխատութեանց մէջ կարելի է հանգիսել բազմաթիւ օրինակներ համակրութեան և պատժի, սակայն այսքանս թույլ բաւական համարուի:

Դառնալով կրկին Փոքր Սսիայի հայ բնիկներին, ես ունիմ ձեռքս շատ աղէտների պատմութիւն թէ անձամբ ժողոված և թէ քաղուած անգլիացի Նորմանի աշխատութիւնից, որ ինքն անձամբ սերկայ է եղել պատերազմի դաշտում՝ իբրև յատուկ թղթակից անգլիական Times լրագրի: Թէպէտ Նորմանի տուած տեղեկութիւնները քաղում եմ «Русская Правда» Պետերբուրգի ռուս լրագրից, ուր բերուած է նոյնպէս քաղուածօրէն, սակայն այսքանս էլ, թէն չնչին, բաւական գաղափար կարող են տալ այն սոսկալի տանջանքներին, որին ենթարկուել է հայ ազգը պատերազմի ժամանակ, 1877 թուին: Հապա ինչ՝ սրտաճմրկ աղէտների պատմութիւն կարելի էր ժողովել՝ եթէ մի ոք հայ՝ անձամբ և յատուկ դորա համար լինէր պատերազմի դաշտում, կամ առ նուազն՝ պտտէր հայ փախըտական գաղթականների մէջ: Նա կլէր որ մինի կրած տառապանքը նման չէ միւսի, բոլորը կրել են աղէտներ, բայց տարբեր աղէտներ՝ և իւրաքանչիւրը գիտէ միայն իւր գլխին եկածը, ըստ որում թշուառութեանց արագահասութիւնը ժամանակ չի տուել մարդկանց խմբուել և միատեսակ աղէտ կրել, ամէն ոք աշխատել է միայն իւր և իւր գերդաստանի կեանքն ազատելու, շատ անգամ առանց իմանալու դրացուն հասցրած աղէտը:

Ամբողջ աշխարհին յայտնի է, որ 1877 թուի Յուլիս ամ.

¹⁾ В. Потто. «Кавказская война» томъ II. ВЪОУСКЪ II. 1888 г. стр. 295—297.

սում թիւրքաց զօրաբաժին և տասնեակ հազար քիւրդ հրոսակներ Շէյխ Ջալալէդդինի, չէյխ Իբահուլլահի և չէյխ Փէքեարի առաջնորդութեամբ, օգտուելով ռուս պահապան զօրքի սակաւութիւնից հին Բայազիթում, յարձակուեցին այդ քաղաքի վերայ, պաշարեցին նորան և սարսափելի կոտորած ու կողոպուտ գործեցին հայ բնակիչների վերայ, Ահա այդ աղէտի մի պատկերն է, որ ես լսել եմ անձամբ այդ բնակիչներից և որ այժմ տալիս եմ ընթերցողներին:

Երբ 1877 թուի Ապրիլին գեներալ Տէր Ղուկասովի զօրաբաժինն առաջին անգամ մօտեցել է Բայազէթ քաղաքին, վերջինիս հայ ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ, պարագլուխ ունենալով իւր հոգևորականութիւնը, խաչվառ ու խաչով դուրս է եկել ընդ առաջ հայ գեներալի: Նախ քան սուսների գալը տեղական թուրք հարուստ տարրն երկիւղ կրելով ռուսներին, իւրեանց գոյքն՝ ապահովութեան համար յանձնել են դրացի հայերի հովանաւորութեանը: Հայերն սմեռնայն հաւատարմութեամբ վերադարձրել են տէրերին հոգեպահուստը, երբ թուրք տարրը համոզուել է, որ ռուսները հեռու լինելով կողոպուտից, բերել են իւրեանց հետ միայն խաղաղութիւն:

Ի տրիտուր սորան թիւրք բնակիչները գաղտնի աւետելով հայերին, որ շուտով Վանի կողմից գալու է Շէյխը, խորհուրդ էին տալի հայերին պահ տալ իւրեանց գոյքերը այդ թիւրքերին ապահովելու: Առ երես բարեկամ ձևանալով հայերին՝ թիւրքերը չէին մոռացել նորանց խաչ ու խաչվառով թափորը: Հայերը համոզուած էին որ թափորի պատճառով թիւրք բնակիչները լրտեսութեամբ հրաւիրել են քիւրդ հրոսակներին, որոնց յարձակումը թիւրքերը շատ առաջ և գաղտնի գուշակում էին և նորանցով էլ սպառնում էին հայերին:

Հայերն էլ քնած չէին, իւրեանց լսածն ապագայ վտանգի մասին ծածկաբար հասցնում էին քաղաքի կառավարիչ՝ Սրեանի գաւառի Դաւալու գիւղի բնակիչ՝ Առաքելովի ականջին, որ փոխանակ լուրջ ուշադրութիւն դարձնելու սոսկալի վտանգին և իշխանութեանը տեղեկութիւն հասցնելու, անվայել յիշոցներով հեռացնում էր իւրեանից լրատու հայերին:

Վրդովեցուցիչ լուրերն երբ աւելի և աւելի են թանձրանում, հայերը փակել են շուկայում իւրեանց խանութները, որպէս՝ զի չենթարկուին կողոպուտի և յափշտակութեան: Վառավարիչ Առաքելովը հրամայում է բանալ անպայման: Հայերը

խնդրում են թողտուութիւն ժամանակաւորապէս տեղափոխուելու դէպի Երևանի նահանգը, իսկ պարոն Առաքելովը ճշդի ու հաւատա հայտնելով վաճառում է հայերին. (Երևանի նահանգում իւր նշանաւոր հայտնաբերող յայտնի է պ. Առաքելովը): Հայերը վերջապէս խնդրում աղերսում են, որ թողատրեն գոնէ գերդաստաններն ուղարկելու: Այս խնդիրն անգամ մնում է առանց հետեանքի:

Մինչ այս մինչ այն, յանկարծ լսում է, որ Շէյխի օրդուն արդէն մօտեցել է և ամն մի փախուստ անհնար էր և անկարելի: Ռուս կազակները ամբողջովին սպանւում են՝ թէև անձնատուր եղած, իսկ հետեակ զօրքը պատսպարւում է միջնաբերդում, ուր պատսպարւում է և կառավարիչ Առաքելովը թողնելով յուսահատ հայ ժողովրդին թուրք բնակիչների և քիւրդ հրոսակների արիւնաթաթախ ձեռքերում: Այդ եղել է Յուլիսի սկզբում (կարծեօք օ-ին):

Քրդերի ասպատակութեան առաջին օրը մարդկանցից հեռացած, Աստուծուց մոռացուած, բաղդից դէն ձգուած հայերը սոսկալի յուսահատութեան մէջ դիմել են ոմանք այս և ոմանք այն թիւրք հարևանի մարդասէր հովանաւորութեանը, բայց այդ մարդասէր հովանաւորութիւնը տարել է նորանց կորստեան անդունդը:

Սօլիար Ստեփանը, Աթոն, սորա որդի Գէվոն, Նալբանդ Օհանը, Վաչիկ Խաչոն, սորա որդի Հայրոն, Առաքել Մակարեանը, Բաննա Խաչոն, սորա որդիք Վարդանն ու Ստեփանը և եղբայր Մկրտիչը իւրեանց ընտանիքով և գոյքով պատսպարուել են Բաշաուռչ Ուլի աղայի տանը, յոյս դնելով նորա վաղեմի բարեկամութեան և մարդասիրութեան վերայ: Բայց աղայի որդի Բաբան դաւաճանութեամբ բերել է քրդերին, որոնք կողոպտելով պատսպարուած հայերին, հանելով նորանց հանդերձը, մերկացրել են տղամարդոց, կապել են միմեանց ձեռքերը և տնից դուրս են բերել իբրև թէ Շէյխի Օրդուն տանելու:

Կարճ միջոցից յետոյ նորանց կանանց դուրս են բերում տան բազը և այն տեղ այդ թշուառ և յուսաբեկ կանանց ցոյց են տալի քրդերը մի զարհուրելի տեսարան: Բոլոր տղամարդիկ սպանուած էին և նորանց կրծքից հանած թոքերը շարեշար կախուած էին: Հայերն իւրեանց կեանքը կնքում են այդ տեղ և նորանց գոյքը մնացել է մարդասէր և բարեգութ

Բաշհաւուշ Ալի աղային:

Գուճդ Օհանի որդիք անից փախչում են քաղաքից դուրս և նորանց մայր Ուստիանը, գնդակից ոտքումը վէրք ստանալով, չէ կարողացել փախչել: Սրկու օրից յետոյ որդիքը վերադարձել են մօրը տանելու, բայց տեսել են որ նա իւր տանն արդէն մեռած է և երկու ստինքները կտրած են:

Թաղէոս Մովսէսեանը իւր ընտանիքով և դրացի երեք գերդաստաններով իւրեանց գոյքով, արժողութեամբ մօտ 5000 ռուբլի, պատասպարուել են վաղեմի բարեկամ և եղբայրակից Թամօ Աւդօ օղլու տանը, որ երկու օր պահելուց յետոյ խլում է նորանց գոյքը և իւրեանց դուրս վռնդում տանից: Թշուառ, անտիրական հայիրը դուրս են գալի փողոց և թշնամու գնդակից փախչելով՝ հինգ մարդ նորանցից մտնում են ցամաքած առուի կամարի մոլթը խորքերը և այնտեղ մնում են հինգ օր ծարաւ, քաղցած: Միւսները փախչում են դէս ու դէն: Թաղէոսի ծերունի հօյր Մովսէսն աւյայտ և անդարձ կորաւ: Թաղէոսն էլ իւր ընտանիքով փախչում է դէպի Շերիֆ էֆէնդու տունը, որ քաղաքի իշխաններից մինն էր և մէջիսի անդամ: Բայց պատէպատ փախչելու ժամանակ՝ Ջալիլ բէգի կինը, որ իւր տանը չեմում կանգնած է եղել, կանչել է թագնուած քրդերին՝ ցոյց տալով թէ սոքա բրդեր չեն, թէ և ծածկել են գլուխներին սպիտակ չալմա, այլ հայեր են: Քրդերն իսկոյն կողոպտել են կանանց և գնդակով սպանել են Աթօին, որ իւր եղբօր մանկահաս աղջկանը գրկում սեղմած փախչում էր: Գընդակն աղջկայ ոտը ծակելով՝ անցել է Աթօի կրծքից: Աթօն իսկոյն մեռնում է, իսկ վերաւորուած մանուկը մեռել է Մակու խանութեան երկրում, ուր փախցրել էին երեսային:

Յուսաբեկ հայերը, բացի իւրեանց յոյսը թիւրք աղաների վերայ դնելը, դիմել են մի այլ խորամանկութեան. նոքա քիւրդ ձկանալու համար և քրդերից ազատուելու նպատակով՝ գլուխները ծածկել են սպիտակ չալմա ¹⁾: Սակայն փրկութեան այս չալման շատ անգամ կորստեան էր մատնում կրողին, որովհետեւ միջնաբերդից ռուս զինուորների տեղացող զընդակները գլխաւորապէս ուղղւում էին չալմայ կրողների վերայ,

¹⁾ Սպիտակ չալման կրում են միայն քրդերն, իսկ հայերը նոյն չալման փաթաթում են սև թաշկինակով և մի ծայրը կախում աջ ականջի վերայ:

Քրքն յարձակուող քիւրդերի վերայ: Առանց սպիտակ չալմայի՝ քիւրդն էր սպանում, մւր դիմէին անտէր հայերը: Նաւասարդի որդի Նաչոն, սպիտակ չալման ծածկած, իւր երեխայի ձեռքը բռնած անցնելիս է եղել բերդի տակով: Ռուս զինուորն ընդունելով նորան քիւրդի տեղ՝ գնդակով սպանել է նորան, թողնելով մանկանը իւր հօր անչնչացած մարմնի վերայ լուրով նայելիս...

Որովհետեւ ռուս զինուորները ցերեկով բերդից անդադար գնդակներ են արձակելիս եղել քաղաքի վերայ, այդ պատճառով քիւրդ հրոսակների կատաղութիւնն ու շարժումն աւելի աաստկանում էին գիշերները:

Նրեկոյին շատ հայ ընտանիք իւրեան գոյքերով պատսպառուել են Շերիֆ էֆէնդու տանը, յոյս դնելով նորա գթասրտութեան վերայ: Նորանց սիրտն ահ ու դողի մէջ էր և բոլորի հեկեկանքը միացել էին: Շերիֆ էֆէնդին, այդ երեկոյին, իւր որդիների հետ միասին գնացել էր Շէյխի մօտ իբրև գութ խնդրելու նորանից հայերի համար: Հայերը գոնէ մեծ յոյս են աւնեցել այդ նենգ մարդու վերայ: Հոգեմաշ ըսպէսներն անցնում էին խիստ դանդաղ: Յանկարծ լսուել է, որ Շէրիֆ էֆէնդին վերադարձել է: Բոլորի ահաբեկ դէմքի վերայ յուսոյ նշոյլ է փայլել:

Բայց փոխանակ Շէրիֆի գալիս են Շէյխի քրդերը, բերելով իւրեանց հետ 60 ձի, որոնց վերայ բառնում են Շէրիֆին ապաւինած հայերի գոյքը և ամբողջ գիշեր կրել են Օրդու: Հայերը համոզուել են որ այդ նենգաւոր կեղտոտ թիւրք էֆէնդին մատնել է իւրեան ապաւինած հայերին, որպէս զի նորանց գոյքի մի մասը մտնի նորա անյագ որկորը: Այդ տեղ անդուկներն ու արկղներն անխնայ կտորատում են և միջի իրեղէնները տանում: Անճարացած հայերն այլ ևս չեն մտածում քրտինքով աշխատած ունեցածի վերայ՝ նորանք սրտատրուկ մտածում են միայն իւրեանց կեանքի վերայ՝ տեսնելով տան տիրոջ նենգութիւնը:

Այդ միջոցին պատսպարուած հայերը մտնում են միւս սենեակներն և դռները ներսից կողպում են: Գոյքը կրելուց յետոյ՝ դեռ արշալոյսը չբացուած՝ քրդերը ծակում են սենեակների առաստաղը, որից մտնելով ներս կողոպտում են բոլոր կանանց ու տղամարդկանց:

Ապա հրամայել են նորանց դուրս գալ բազը և ընդունել

Շէյխի թողութիւնը: Կանանց և տղամարդկանց կանգնեցրել են միմեանցից ջուկ: Ջալէդդին փոքր շէյխը կանգնած, բռնում է իւր թուրը, որի տակով հայերը մէկ մէկ անցնում են, իբրև հնազանդութեան նշան: Հանդէսը կատարելուց յետոյ՝ Ջալէդդին շէյխը թողնելով հայերին իւր քրդերի ձեռքում, ինքն առնում է հետը Շէրիֆ էֆէնդու գերդաստանը և գնում է Օրդու մեծ շէյխի մօտ:

Կողոպտուած հայերը քրդերի ձեռքից փախչելով մտել են մի դատարկ վարժատուն: Արդէն ցերեկ էր: Այս տեղից փախչելով՝ պատսպարուել են Ղազարի դատարկ տանը: Այստեղ զարգար Սիմոնը անզգուշարար բռնում է դուռը նայելու, յանկարծ թշնամու գնդակը գլորում է նորան գետնի վերայ: Որդին ընկնում է հօր մարմնի վերայ՝ արտասուք թափելու, սորան ևս անշնչացնում են իսկոյն: Պատանի քոյրը սիւնում է եղբոր մարմնի վերայ, սորան ևս գնդակով մահացնում են: Երկու ընկնում ենք մարմին գլորում են իրար վերայ:

Սարսափահար հայերն, այս տեսարանից ցնցուած, տեսնելով որ այստեղ այլ ևս պատսպարուել կամ դռնով դուրս փախչել անհնարին է, ծակում են տան յետևի պատն և այնտեղից դուրս վազելով՝ խառնիչվոթ փախչում են դէպի Սարգիս աղայի այգին: Բայց քրդերն այստեղ ևս նորանց յետևից հասնելով սպանում են Դաւոնեց Առաքելին, իսկ միւսներին կողոպտում են: Այդ ընկնելն պատահում է թիւրք կանոնաւոր զինուորներին մի խումբ, որ այդ հալածուող հայերին իւրեանց պաշտպանութեան տակ առնելով՝ անվնաս բերում են գլխաւոր շէյխի մօտ, որ յանձնում է նորանց մի քրդի պահաւնութեան: Տէր Ղուկասովի երկրորդ գալու ժամանակ բերդապահ զօրքն ազատելու համար՝ այդ թշուառ հայերը միջոց են գտել փախչելու դէպի Պարսկաստան՝ սահմանակից Մակուի խառնութիւնը: Այսպէս է եղել Շերիֆ էֆէնդու բարեկամութիւնը:

Քսան գերդաստան ապաւինելով Ահմադ աղայի վերայ՝ պատսպարւում են նորա տանը: Ահմադ աղայի հարսն առնում է հայ կանանցից ոսկեղէն զարդերն, իբրև քրդերից ազատելու համար: Քրդերն իւրեանց մօլլայի հետ գալիս են կողոպտելու սորանց, դուցէ և սպանելու: Հայերը ճարհատեալ խորամանկութեամբ յանձնառու են լինում մահմեդականութիւն ընդունելու: Հաւատաւորութեան վերայ ուրախացած՝ քրդերը ծակում են տան ետևի պատը և հայերին դուրս բերում յետևից:

ըստ որում տան առաջը միջնաբերդի դէմ լինելով՝ ռուս զինուորները գնդակահար կանէին նորանց: Հայերին առանց կողոպտելու, երկու դրօշակով, երգելով տանում են Սրղու գլխաւոր չէյնի առաջ: Օրդու գնալուց առաջ հայ կանայք խնդրում են Ահմադ աղայի հարսին վերագործնել իւրեանց զարդերը, բայց նա բաց է ասում. Օրդուի մէջ մնալուց մի քանի օր յետոյ առերես մահմեդականացած հայերը փախչում են Մակու:

Հաւատացնում էին ինձ փախստական դուրթականներն, որ մինչև Տէր-Ղուկասովի երկրորդ գալուստը Բայազէթի վերայ, հայ սպանութեան թիւը հասնում էր աւելի քան 820 հոգու. իսկ Նորմանը, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, կոտորածների թիւը որոշում է 2400 հոգի:

Այսպէս էին նկարագրում Բայազէթու հայ փախստականները, որոնցից 66 հոգի կանայք, երեսայք և տղամարդիկ Մակուից եկել էին Շարուր, 1777 թուականի Սեպտեմբերի 19-ին և անցնում էին դէպի Սրեան. Նոքա մերկ էին և քաղցած փորով, յուսահատ և ուժասպառ. Շարուրում՝ Բաշնորաչէն գիւղում, ուր այդ ժամանակ կալի և եօ, մի քանի հայ ծառայողներ, մօտակայ Ուլիա Նորաչէն հայ գիւղի բնակիչների միահամուռ օգնութեամբ, կերակրեցին այդ թշուառներին, որի ժամանակ հազիւ թէ կարողացայ ես ստանալ վերայիցեալ տեղեկութիւնները, ըստ որում ուտելուց յետոյ նոքա շարունակեցին իւրեանց ճանապարհը դէպի Սրեան:

Կրկնում եմ, որ եթէ մի ուրիշ պատուով լինէր փախստական դաղթականների մէջ, նա անթիւ պատմութիւններ կարող էր ձեռք բերել, մանաւանդ Ալաշկերտի փախստականներից, ուր կատարուել են սոսկալի կոտորածներ Տէր Ղուկասովի դարձի ժամանակ, ինչպէս ականատես է եղել անգլիացի Նորմանը:

Բայազէթու վերոգրեալ անցքերի ճշտութիւնը հաւաստիացնում է ոչ միայն Նորմանը, այլ և մի աղբրագիր Բայազէթու 18 գաղթականների կողմից, 1877 թուի օգոստոսի 2-ին Կովկասեան Օգոստ. Փոխարքային մատուցած, որի պատճէնը հարկ եմ համարում դնել այստեղ:

Ընդհին Բարձրութեան մեծի փոխարքայի Կայսերն ամենայն Ռուսաց խոնարհաբար խնդիր և ականածական յայտարարութիւն

Ի դիմաց գաղթական ժողովրդոց հին Պայագլիտու:

Արտասուլայ արժանի թշուառ և տխուր վիճակի ենթադրուած տառապալկիր Հայ-քրիստոնեայ բնակիչք հին Պայագլիտա քաղաքի և իւրոց շրջակայից, երբ 1877 ներկայ թուականիս Ռուսիոյ բարձրապառ և խաղաղասէր կայսերութեան արդի աշխարհակալութեամբը, նորին բարեխնամ կառավարութեան հովանաւորութեան ներքոյ խաղաղութիւն և անդորրութիւն կը վայելէր, յանկարծ հարաւային սաստկաշունչ փոթորիկ մը, այն է՝ Օսմանցի զօրաց, դրացի տաճկաց և քիւրդերու զօնադակ յարձակումը, այնպէս վրդովեց մեզ, որ հիմայ ալեկոծ ծովու խռովայոյզ մակերևութին վրայ՝ տատանող բեկեալ նաւու մը ելևոյթը կը կրէ. հին Պայագլիտու և իւր շրջակայ հայ գիւղերու քրիստոնեայ հասարակութիւնը, ամենքն ալ մերկ և կիսակենդան, ամենքն ալ փառագոյրկ և չքաւոր, ամենքն ալ կողոպտուած և կեղեքուած աւօրեայ ոգեկոյսիկ պարէնին կարօտ, տաճկական արեան ծարաւի անգութ սրովը և դառն հալածանք՝ մայրերը որդեկորոյս, որդիքը մայրաղուրկ եղած, ստնդեայ նորածին մատաղ մանուկները խանձարոյ մէջ հրապարակնւորուն վրայ աղիողորմ մորմոքներով թաւազլոր խաղացին մարց գբրկէն և գրգանքէն զուրկ. և վայ, ինչպէս այս մատաղ գառները պիտի սնուէին իցէ թէ ծնողաց գերկն ալ լինէին, քանի որ տաճկաց անագորոյս սուսերը նոցա սննդեան գործարաններն, մարց ծիծերն, անգամ արմատախիլ ըրած էր, հայոց տունները հայոց համար զոհարան դարձած էր և սրչափ քրիստոնեաներ արդեօք իրենց արեան մէջ լողացին, որոնց ճիշտ փիւր այժմուս անծանօթ է. երկինքն անգամ ողբաց այս սոսկալի տեսարանին վերայ, որուն համառօտ և տխուր նկարագրութիւնը ահա արտօսարից աչօք և կսկծալի սքսիւր և ողորմագին դիմօք դերափառ մեծախնամ կայսեր և նորին փոխարքայիդ վսեմափայլութեան առաջի կը ներկայացնեմք, գթութիւն, խնամք, շնորհք և պաշտպանութիւն հայցելով:

Սոյն այս 1877-րդ թուականի նախընթաց ապրիլ ամսոյն մէջերը, երբ Ռուսիոյ կայսերական գօրք Կարնոյ նահանգին սահմանը պիտի կոխէր, Պայագլիտի բնիկ տաճիկները բարձրափառ կայսերը խաղաղասէր դիտաւորութիւնը հակառակ երկիւղով մը պատեալ իւրաքանչիւր տաճիկ իր ինչքը և ստացուածքը ու հարստութիւնն առած՝ Հայ դրացւոյն տունները ապաստանեցան: Ո՛հ, զարմանօք դիտեց մեր դրացի տաճիկութիւնը Ռուսիոյ արշաւանքը, որ իւր քայլերուն հետ խաղաղութիւն և ապահովութիւն կը բերէր ո՛ն իցէ (ազգէ) եղող հասարակաց, և տեսաւ որ՝ ո՛չ Ռուսիոյ գօրքը աւերման չպատակաւ սահման կոխեց և ո՛չ իր դրացի հայը իր մէկ մագին վնաս տուաւ թէ խորհրդով և թէ գործով, այլ առաջինէն աւելի մարդասիրական ցոյցերով ընթացաւ տաճկաց հետ, ինչպէս որ սոյն այս բարենպաստակ ընթացքը և խաղաղական ցոյցերը կը

հրատարակէր Վսեմ, փոխարքայիդ առ Կարնոյն ահա՛նզի հայասեռ և տաճկասեռ ընակիչսն ուղղած բարձր շրջաբերականը: Ինչ և իցէ ապրիլը լրացաւ, մայիսն ալ անցաւ, բայց երբ մայիսին յաջորդեց յունիս ամսոյն հինգերորդ օրը տխուր և սգալի օրը, մեր դրացի նենգամիտ տաճկաց գրգռանջօքը և ջերմ աշակցութեամբը չըջապատեց մեզ Օսմանեան զօրքը խառն մեր սահմանի քուրդերու բազմութեանը և տաճիկ դրացեաց հետ, մոլեռանդ և մոլեգին չէյխերու առաջնորդութեամբ. աստանօր մեր տաճիկ դրացիները մեզ իրենց տունները հրաւիրեցին, երբ ապահով պահուելու մօտալուտ վտանգէն, իւրաքանչիւր հայ ընտանի իր բոլոր գոյքովը և հարստութիւնով տաճկաց տունները մտան, կամ լաւ ևս է ասել բանտարկուեցան, ոմանք ևս իրենց տունները մնալով, երբ օսմանցի զօրաց և քուրդերու արիւնառուչտ մարդկեղէն գաղանաց լեզէօնը հայոց անբնակ տունները հետազօտելով՝ հայ արիւն ծծելու ծարաւ կը յայտնէր, երկու օր ծրարեց զմեզ դրացի տաճկուծիւնը, երրորդ օրը գաղտնի նենգութեան շշուշը յերևան հանելով մեզ իրենց տուններէն դուրս արտաքսեցին, գրաւելով մեր բոլոր գոյքը և հարստութիւնը և զօրաց ու քուրդերու աւարառութեանը մատենելով Աստ էյ տեսանել իշխան և հոսարակ, արուեստաւոր և մշակ, մի օրինակ վիճակի վիճակեալ աղքատ և չքաւոր մերկ և բոկոտն օսմանցիներու և բուրդ աշխրաթի անգութ ճիրաններու մատուցած, Հայ արանց, կանանց, երիտասարդաց, մանկամարդ օրիւրդաց և մատաղ մանկանց ճիշը, աղաղակը և լալիւնը աղիք կը գալարէր, երկինք կը գրաւէր, ո՛ր փախչէր Հայն այսուհետև, ո՛ր էր իր ապաստանարանը, ո՛չ լեռները և ո՛չ բլուրները կարացին ծածկել և ապահովել հայոյ կեանքը անօրէն դրացիներնու և օսմանցի զօրաց սուրը զոմանս դիաթաւալ գետինը կը փռէր, զոմանս կարևէր կխոցոտէր և զոմանս կը ստիպէր անյապաղ մուհամմետեան դաւանութիւնը էչհէար յեղեղիկ քրիստոնէական կրօնի անսուտ ճշմարտութիւնը ուրանալ և զայն ապացուցանել գլխու ճերմակ փաթոյթով մը: Այս չփութեան մէջ հայու խանձարապատ մանուկը աղքակոյաններէն քիւրդերը կը գերէին և օսմանցի զօրքը դեռաբուսիկ խարտեաչ հայ մանկիկը գլխու մագերէն բռնած սրախողխող միջակուոր կընէին. անտէրունչ կնիկները աստանդական կթափառէին էրիկները գտնելու և էրիկները իրենց կիները, մայրը կըրուսեալ գաւակը և գաւակը իր մայրը, որոնց շատը ցայժմ դեռ անձանթօթ. ինչ ըսեմ և Աստուծոյ սուրբ տաճարներուն համար որուն սեմէն պիղծ ոտքեր մուտ գործեցին, որուն սրբութիւնը աւերեցին և պղծեցին, որուն սրբասէր սեղանը ապականեցին և սուրբ բեմին փառազարդութիւնը կապտեցին, քրիստոսեան խաչին նշանը ծաղր ըրին և պաշտելի աւետարանին նուիրական թերթերը կտոր-կտոր, նոյնպէս և սուրբ եկեղեցւոյ խորհրդանիշերը. արգիօք և եկեղեցեաց ծոցը ծրարուած սրբոց մասունքները զոր անսուրբ և աննուէր ձեռ-

քերու մատնուեցան, թողում ասել և այն մեծ հրդեհը, որ շատ մը հոյակապ շէնքեր այրեց մոխիր դարձուց և Պայազիտ քաղաքը յաւիտենական աւերակաց ողբալի անշըութեան մատնեց։

Վերջապէս Պայազիտի քրիստոնեայ ժողովրդեան մնացորդը նախ օսմանցուի բանակատեղին բռնի գերի վարեալ անտի անօրէններու սրածուծեանէն և գերեմարութեանէն հազիւ հազ մազապուր, յաւամայից փախչող փախչողի ետև պարսկական իշխանութեան ներքև Քեյմիշթափէ և Մակու բսուած տեղերը ապաստանեցաւ, որ մեծ կարեկցութեամբ ընդունվեցան քրիստոնեայ բնակիչներէն. այն և մեծ համակրութեամբ մ'ալ սոյն գաղթական գերեաց խումբը, այժմ ի Մակու գտնուող Ռուսաց հպատակ Շուշուեցի Դաւրիթաբնակ Յունանեանց Սարգիս աղայ անուն բարեպաշտ և ազնուաբարոյ անձի մը անխոնջ ջանքեր կերակրուեցաւ Մակուայ գերապատիւ խաներու շնորհիւր տասն տասնհինգ աւուր չափ. նա մանաւանդ մեծ գոհութեամբ կ'յիշենք նաև Պարսից Վսեմափայլ Շահին կողմէն գերեացս եղեալ միամտեայ միջոցի բաւականօրէն հացի շնորհքը. բայց այսուհետև լինչ պիտի ըլլան այս գերիները, սովամահ պիտի լքանին անշուշտ մերկ բացօթեայ և անծածկոյթ ըլլալով ցրտահար պիտի մահանան, թէ որ փրկարար ձեռք մը զանոնք չպատասպարէ։

Վասն որոյ այս վշտահար թշուառ ժողովուրդը ինքզինքը Ռուսիոյ բարեխնամ Կայսեր և որին վնասափառ Վսեմ փոխարքայի մխիթարիչ և սփոփարար հովանաւորութեանը յանձնելով խոնարհ հողւոյ աղերսիւ գթութիւնը կը հայցէ, խնամք կը հայցէ, ճար և ճարակ կը խնդրէ, մնալով մտերիմ հպատակ Ռուսիոյ կայսերական մեծափառութեան և խոնարհ ծառայ ձերում վսեմափայլութեան—բնակիչք հին Պայազիտու և իւրոյ շրջակայից։

Ն. Տէր-Ստեփան քահ. Մեյքոնեան	Յովհաննէս Տէր Աբրահամով
մհ. Մկրտիչ Մարտիրոսեան Աբրամով	Մարգարայ Իսնէլով
Նորբնծայ Սեդր. Տէր-Սեդրակեան	Սիրական Դանիէլով
Ղազար Յովհաննիսեան	Մովսէս Տէր-Պետրոսով
Օհանով Դրմբեան	Վարդան Իրմբեան
Հայրապետ Դրիգորով	Մանուկ Ղազարեան
Յովհաննէս Մկրտիչով	մհ. Ներսէս Ասլանով
Խ. ծ. Սարգիս Մանուկեան	Կարապետ Տէր Դանիէլով
Խաչատուր Մկրտիչով	Դրիգոր Խաչատուրով

Այս աղերսից յետոյ ես դիմում եմ անգլիական աղբիւրին։ Բայազիդու կոտորածի մասին Նորմանը յիշատակում է այսպէս.

«Բայազիտում քիւրդերի ձեռքով գործած կոտորածի մասին ես կարող եմ հաղորդել հետեւեալ լիովին ճշգրիտ մանրամասնութիւնները. Յայիք փաշի և Բայազիտու բերդապահ ռուս զօրաբաժինների մէջ եղած պատերազմից յետոյ, թէպէ-

ըիս քէօյի մօտ, Յունիսի 13-ին (1-ին), ռուս զօրաբաժինը, շրջապատուելով թշնամու առաւել զերազանց ուժերով, հարկադրուեց քաշուել միջնաբերդը: Հետեակ զօրքը յաջողութեամբ հասաւ տեղ: Ինչ կիւրաբերի ձիաւոր զօրաբաժին, սա շրջապատուեց մօտ 6000 քիւրդերով չէյի Ջալլալէդդինի առաջնորդութեամբ և անյապաղ զինաթափ եղաւ: Սա անյարմար եմ համարում մտնրամասնութիւնների մէջ մտնել այս զօրաբաժինի վիճակի մասին: Զինաթափ եղած կազակներին մահացնելով, քիւրդերը, փանաթիկոս չէյի Ջալլալէդդինի, չէյի Օբէյդուլլահի ու չէյի Փէքարի, այլ և Փահիմ էֆէնդու, Մահամադ բէգի, Թափէր բէգի և այլոց առաջնորդութեամբ մտան Բայազէթ:

Այնուհետև յառաջ եկաւ մի անասելի սարսափահար տեսարան: Քաղաքում մնացել էին դեռ ևս 165 քրիստոնեայ գերդաստուն: Նոքա ենթարկուեցին կոտորածի և քիւրդերը չէին խնայում ոչ կանանց և ոչ մանկանց: Թիւրք սպան, որ մի քանի օր յետոյ այցելել էր քաղաքը, հաղորդում է, որ նա չէ գտել այն տեղ ոչ մի բնակիչ մուսուլմաններից: Բոլորեքեանք մինչև վերջինը փախել էին այն գարշահատութիւնից, որ տարածուում էր 2,400 դիակներից: Ամեն մի տան մէջ, ուր մտել էր սպայն, տեսել էր սպանուած քրիստոնեաների խմբեր, որոնց վրդովեցուցիչ կերպով այլանդակած մարմինները դարսուած էին զգուելի և անվայել դիրքերով:

Այս կոտորածի մասին լսելով՝ Մուխտար փաշան անմիջապէս հրամայեց զինաթափ անել և ցրել քիւրդերին և հրացանի բռնել նորանց առաջնորդներին: Այս հրամանի առաջին բաժինը բոլորովին աւելորդ երևաց, որովհետև իսլամի այս անկանոն պաշտպանները, դէն ձգելով զէնքերն, իւրեանք էին փախչում մեծամեծ խմբերով, երբ տեսան գեներալ Տէր-Ղուկասովի զօրքի մօտենալը: Թիւրք զօրաց գլխաւոր հրամանատարի կարգադրութեան միւս կէսը (հրացանի բռնել քիւրդերի առաջնորդներին), պէտք է կարծել, որ ոչ մի դէպքում և երբեք չէ կարող իրագործուել:

Այալկերտի սոսկալի կոտորածի մասին՝ Նորմանը, որ ապանատես է եղել, պատմում է հետևեալը.

«Թիւրք զօրքի մէջ կարգապահութեան խստութիւնը լիովին կախուած է հրամանատարի անձնական յատկութիւնից: Այսպէս, օրինակ, Մուխտար փաշայի զօրաց մէջ եղել են միայն մի քանի առանձնակի կողոպուտի և մի հատ սպանութեան

դէպք: Այն խստութիւնն, որով Մուխտար փաշան պատժուած էր սոյնպիսի քաջագործութիւնները, չափազանց անախորժ էր թուում իսլամի անկանոն պաշտպաններին, այն է՝ չէրքեզներին և քիւրդներին, որոնք, քաջայայտ է, համարում էին անարդար: Նրա Մուխտար փաշան կարգադրեց կախաղան հանել մի չէրքեզի, որ մեղադրուած էր մի հայ գիւղացու սպանութեան մէջ, կողոպտելու նպատակով, նորա հետեւեալ օրը թիւրք զօրաց շարքերից փախուստ տուին Կովկասի որդիներէից աւելի քան հազար հոգի»:

«Իսմայիլ-Հակիբ փաշայի զօրքի մէջ, ընդհակառակը, հրոսակներն ու մարգասպանները մնում էին լիովին անսպառիժ: Մանաւանդ գերազանցում էին այս դէպքում քիւրդերն, որոնց առանձին խնամքով հովանաւորում էր Իսմայիլ փաշան, որ ինքն էլ իսկական քիւրդ էր և խիստ համակրում էր իւր ցեղակիցներին քաջագործութիւններին»:

«Յունիսի 16 (28) գետերալ Տէր-Ղուկասովի զօրքի վերադարձի ժամանակ Զէդէքեանից, Իսմայիլ փաշայի անկանոն ձիաւոր զօրքը, փոխանակ ուսուաց զօրքի յետեւից պնդելու, բաժանուեցին մանր խմբերի և ցրուեցին Ալաշկերտի դաշտավայրում ու սկսեցին քարուքանդ անել այն տեղ եղած գիւղերը: Լաւ էր որ աւելի քան 3000 հայեր կարողացան ժամանակին մտնել ուսու զօրքի պաշտպանութեան տակ և անվնաս հասնել ուսու պետութեան սահմանները: Ապա թէ ոչ՝ քրդերն, իհարկէ՝ նորանց էլ չէին խնայիլ»:

«Այն քրիստոնեաները, որոնք անզգուշութիւնից չհետեւեցին սորանց օրինակին, շատ գիւղերում զլխովին ենթարկուեցին կոտորածի: Իւչքիլիսում մի քանի հայեր փակուեցին եկեղեցու մէջ, յուսալով փրկուել հալածողներից: Բայց քրդերը որոնելով՝ գտան նորանց այնտեղ և կոտորեցին ամենաանխիղճ կերպով: Ալաշկերտի դաշտավայրի ամբողջ տարածութեան վերայ քիւրդերը մորթում էին, յափշտակում էին, հրոյ ճարակ էին տալի, բռնաբարում էին կանանց և երեխանց, կործանում էին տներ, կտրատում էին պողաւոր այգիներ և խաղողի այգիներ, սպանում էին անասուններ, եթէ անյարմար էին համարում քչել նորանց իւրեանց հետ»:

«Հարց գիւղում, քիւրդերի մի փոքրիկ խմբի առաջնորդ՝ Միրզա բէգը, մտաւ մի հայ քահանայի տուն, ուր բնակւում էին նորա ծերունի հայրը և մի օրիորդ, որ քահանայի (գուցէ

եղել է տիրացու և ոչ քահանայ. Քաջը.) հարսնացուն էր և պատրաստուում էր պսակուելու քահանայի հետ: Միրզա բէկը հրամայեց թոկերով կապել միասին ծերունուն և նորա որդուն և կանգնեցրեց նորանց ականատես լինելու այն վաղբի տեսարանին, թէ ինչպէս ինքը բռնաբարուում է ողորմելի աղջկան: Սորանից յետոյ էլ՝ հրամայեց մորթել երեքին էլ:

Վանի սանջակում Իսմայիլ փաշայի ցեղակիցները կատարում էին նոյն գազանութիւնները: Սակայն նոքա այն տեղ գիւղացիներին համեմատաբար սակաւ էին սպանում: Առաւելապէս քշում էին նորանց օտրկութեան, Ազգուզի գիւղում քիւրդերը ներս խուժեցին եկեղեցում մէջ, ուր հայերը փակել էին իւրեանց կանանց և երեխանց, բռնաբարեցին ամենին առաջինից մինչև վերջինը, կատարելապէս մերկացրին նորանց, բայց թողին կենդանի: Այսպէս վարուեցին նորանք նաև այլ շատ գիւղերում:

«Ջայիմում, շէյխ Ջալլալէգդինը մի խումբ քիւրդերի հետ կողոպտեց հայերին մինչև վերջին թելն և ապա գործադրեց նորանց՝ իբրև բռնակիր անասունների, կրել դէպի լեռները հէնց նորանցից յափշտակած գոյքը: Աղջկերանց և տղայ երեխաներին քրդերը պահեցին իւրեանց մօտ ստրկութեան»:

«Համարեա ամենուրէք՝ հայոց գիւղերում նոքա բռնաբարում էին կանանց և տանում էին իւրեանց հետ գէպի լեռները աղջիկներին»:

«Սրբապղծութիւնը քիւրդերը համարում էին իբրև պարտաւորութիւն իւրեանց համար: Եկեղեցիներում նորանք հրոյ ճարակ էին տալի սուրբ գրքերը և պատկերները, անարգում էին սուրբ հաղորդութեան նշխարը»:

«Վանքերում նորանք փորում էին նախկին վանահայրերի շիրիմները և չգտնելով նորանց մէջ ցանկացած թանկագին իրեղէններ, ապականում էին շիրիմները: Սուրբ Բարդուղիմէոսի վանքը լիովին քարուքանդ եղաւ Ալի-խանի ձիաւոր խմբի ձեռքով, որ գտաւ այդ տեղ հարուստ աւար: Վանքում պատասպարուած կանանց և երեխանց հետ նորանք վարուեցին վերոյիշեալ սովորութեամբ: Ապա տարան իւրեանց հետ աղջկերանց և տղայ երեխաներին: Մի քահանայի, որ փորձեց պաշտպանել իւր աղջկան, տեղնուտեղը մորթեցին»:

«Վանքը քանդեցին մինչև հիմքն և նորան հիմնարկող սուրբ Բարդուղիմէոսի գերեզմանը փորեցին, նորա միջի ոս-

կրները ցանուցիր արին, իսկ դերեզմանը ապականեցին»:

«Դուժայ գիւղում՝ քրդերի մի խումբ՝ չարագործ պղծութիւնների շարքում բռնաբարեց քահանայի կնոջն իւր ամուսնու աչքի առաջն իսկ Թշուառ. կինն, որի վերայ հերթով գործադրում էր խմբի իւրաքանչիւր անդամ իւր անասնային կիրքը, մեռաւ իւր տանջողների գրկում, որոնք անխղճաբար այլանդակելով քահանային՝ թողին որ արիւնքամ լինի և չախտեցին գոնէ վերջնականապէս մորթել նորան»:

Այս սոսկալի դէպքերը կատարւում էին հրամանատար քիւրդ Իսմայիլ-Հակեբի փաշայի գիտութեամբ և թոյլտուութեամբ, որ մի ըսպէ անգամ չէր խղճահարւում յիշեալ զազրալի տեսարաններով՝ իբրև զազանաբարոյ մարդ՝ և, իբրև հետաքրքրալէն կէտ, շարունակում է Նորմանը, որ քիւրդ Իսմայիլ փաշան Մուխտար փաշային ուղարկած զեկուցումների մէջ աշխատում էր այս զազանութիւնները ձգել ուռւս զինուորների վերայ, որոնք կազմում էին Տէր Առկասուլի յետնորդ գորարածինը (արիւնդարդ):

Այնուհետեւ, իւր զեկուցումների մէջ, այդ անխիղճ, գազան մարդը, քիւր Իսմայիլ փաշան, հաւատացնելիս է եղել իւր իշխանութեանը, թէ ինչպէս ինքը հալածել է իբրև թէ գեներալ Տէր-Առկասուլին 'Իրադինից դէպի Իգդիր' «Ռուս զօրքի մեծամասնութիւնը ջնջուած՝ ոչնչացուած է իմ քաջ քիւրդերով: Ամբողջ ճանապարհը ծանկուած էր ուռւս զինուորների դիակներով՝ որոնց գտրչահոտութիւնից ես իմ գլխաւոր ուժով չկարողացայ գնալ փախչող թշնամու ետեից» ¹⁾

Այսպիսի ստայոգ խօսքերով է զարդարել Իսմայիլ փաշան իւր զեկուցումները և մի քանի դիակներ, որ տեսել են այդ փաշայի բանակում եղած անգլիացիք, եղել են ուռւս զինուորների թաղած մարմիններն, որոնց փորել հանել են գերեզմաններէց նոյն իսկ Իսմայիլ փաշայի քաջ քիւրդերը ուռւաց՝ Ձէդէքիանից նահանջ տալուց յետոյ: Եթէ այդ քաջ քիւրդերն էին հալածում Տէր Առկասուլին, հապա ոչք էին Ալաշկերտի դաշտը հայոց անմեղ մանուկների վարդազոյն արիւնով ողողները...

Հաւանօրէն պէտք է ենթադրել, որ Նորմանը իւր անգլիերէն գրքի մէջ ²⁾ աւելի դէպքեր բերած կլինի հայերի

¹⁾ «Русская Правда» № 21 отъ 21 октября 1878.

²⁾ «Armenia uad the Campaign of 1877. By C. B Norman. London. 1878.

վերայ կատարած գազանութիւններէ մասին, բայց վերոյիշեալ ռուս լրագիրը, որից ես ջաղել եմ, արտագրել է միմիայն այսքան, աւելի խօսելով այն կէտերի մասին, որոնք կվերաբերուէին անմիջապէս ռուսներին:

Նորմանի վկայութիւններին հարկաւոր է վստահութեամբ հաւատալ՝ նախ, որ իբրեւ թայմզի» յատուկ թղթակից՝ գըտնուում էր, իւր ստելով, անգլիական կառավարութեան ազէնտ Առնօլթ Բէմբլի թիկնապահներէ շարքում և անցքերին տկանատես էր, երկրորդ՝ Տրապիզոնում հաջը ջրից ցամաք դնելով և երբէք Թիւրքիայում չհղած նա իւրեան համարում էր անկեղծ և ջիրմ թրքասէր, և վճռել էր ամենայն ազնուութեամբ նկարագրել, ինչ որ ինքը կտեսնէր, համոզուած լինելով որ սորանով օգուտ բերած կլինի «Թիւրքական գարծին»։ Նա առաջին անգամ գալիս էր այստեղ Հնդկաստանից, ուր նա երկար տարիներ, իբրեւ թղթակից, ուսումնասիրած էր:

Ջերմաջերմ հաւատ ունենալով Թիւրքիայի վերայ՝ Նորմանը հաւաստիացնում է թէ՝ չ'ս ունէի հասկացողութիւն արեւելեան մեղսասիրութեան և անառակութեան մասին այն օրինակներից, որոնց հանդիպել եմ Վիկտորիայ թագուհի կայսրուհու արևելեան (Պարսկաստանի) հպատակների բարձրագոյն դասակարգերի մէջ: Ուսումնասիրելով մի քանի տարիների ընթացքում արևելեան ազգերի բարքերն, ես կարծում էի թէ՝ նորանց հետ արդէն բաւականաչափ ծանօթ եմ: Այս էջերը կարող են ապացոյց համարուել, թէ որքան արմատական կերպով փոխուել է հայեացքս: Ամենակարճ միջոցում ես համոզուեցի, որ կատարելապէս անկարելի է մարդկային լեզուին յատուկ բառերով տալ ռազափար ասիական Թիւրքիայի վարչական չարագործութիւնների մասին, ուր որպէս քրիստոնեաները, նոյնպէս և մուսուլմանները, հաւաստաբապէս տանջւում են թուրքական կառավարիչների լծի տակ: Սա տեսայ, որ հնդկական ամենապիղծ ռաջան, Թիւրք փաշաների մեծամասնութեան համեմատութեամբ կարող է անմեղութեան աիպար հանդիսանար:

Այնուհետև շարունակում է Նորմանը. «գրիչս հրաժարւում է նկարագրել այդ բռնակալների անսահման սանձարձակութիւնը, անզուսպ կիբքը և աներևակայելի ու վրդուիցուցիչ մեղրագործութիւնը: Այս պատերազմում Օսմանեան վարչութիւնը փայլեց ամենաստորին յանցանքներով, որպիսին երբևիցէ նա կա-

ըող էր գործել: Նա զրահաւորեց սրիկաներին և հրոսակներին կանխօրէն գիտենալով որ դորա հեռւանքը կոտորած պէտք է լինէր Բոլղարիայում և Հայաստանում: Անձամբ ծանօթանալով իրերի դրութեանը Թուրքիայում, ես հարկադրուած էի հրաժարուել եմ ընդ որ Թիւրքասիական ցնորքներից և այժմ պատրաստ եմ ձայնակցել Ֆրիմանին, թէ «Անգլիայի համար առաւել լաւ է կորցնել արեւմտեան հնդկական կալուածները, քան թոյլ տալ իւր զաւակներից որ և է մէկին ձեռք բարձրացնել Թիւրք վարչութեան պաշտպանութեան համար»¹⁾

Միթէ կարելի է ուրեմն չհաւատալ այսպիսի խօսքերի հեղինակին:

Վերջին պատերազմի ժամանակ Թիւրքահայ ժողովրդի կրած աղէտների այս փոքրիկ նկարագրութիւնը, որ ես կարողացայ ձեռք բերել, կազմում է լայնատարած ովկիանոսի մի այն մի կաթիլը: Այս նոր բտն չէ, այլ հայոց ազգի պատմութեան անընդհատ շարունակութիւնն է և նորից ապացուցանում է այդ ազգի պատմական հերոսութիւնը, որ նա իւր սուրբ կրօնն ու մայրենի լեզուն պահպանելու նպատակով պատրաստ է ոչ միայն աղէտներ կրելու, այլ և զոհ բերելու տիեզերքի միջ ամենաթանկագինը—իւր կեանքը:

¹⁾ «Русская Правда» № 21 1878»